

ZSIDI PAULA

URALKODÓ KÉPMÁSA EGY AQUINCUMI TÉGLATÖREDÉKEN

Aquincum igen gazdag régészeti emlékei között a későrómai kor viszonylag szegényes anyaggal képviselteti magát. Ennek okát többször és többféle szempontból határozta meg a kutatás.¹ A magyarázatokból egyértelműen kitűnik, hogy – mivel a késői rétegeket az utókor, beleértve a korai régészeti kutatásokat is, már nagy mértékben elpusztította – a jövőben is csak szórványosan és csak szerencsés körülmények között számíthatunk az anyag gyarapodására. Éppen ezért érdemel különös figyelmet az a nemrégiben előkerült téglába karcolt képmás, amelyet az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül álló vendégfogadó (*deversorium*)² fürdőszárnyként meghatározott részének feltárása során találtunk.³ A tárgy képét, fontossága miatt már az ásatásról szóló első jelentésben és a legutóbbi Aquincumról szóló összefoglalóban is közöltük, az egyik helyen az ókeresztény emlékek körébe sorolva,⁴ másik helyütt pedig uralkodói képmásként, nevezetesen I. Constantinusként⁵ határozva meg. Azonban e korábbi publikációk egyikében sem volt lehetőség arra, hogy a képmásról tett megállapításokat kifejtjük. Ezt igyekszik pótolni ez a munka.

A LELŐKÖRÜLMÉNYEK

Az aquincumi polgárváros délkeleti régiójában, a déli városfalon kívül az elmúlt évtizedben több feltárás is folyt. (1. kép) Az 1944–47-ben megfigyelt vendégfogadó épületétől keletre, az 1992–1994. évben előkerült a fogadóhoz tartozó fürdőszárny egy részlete, valamint a hozzá keleten csatlakozó udvarrész.⁶ A 2002. évben végzett feltárás célja a

már korábban kiásott és visszatemetett alaprajzi részletek, s főleg a bemutatás⁷ szempontjából lényeges, 3. századi római kori szintek újbóli felszínre hozatala, valamint a rendelkezésre álló területen a fürdőépület déli sávjának alaprajzi tisztázása volt.⁸ (2. kép)

Az épület déli zárófalát, a várakozások ellenére, a megkutatott területen nem sikerült elérni, azonban az egykori terepviszonyokról jó képet alkothattunk. A feltárással kelet-nyugati irányban, mintegy 30 méter hosszan érintett szakaszon csaknem 2 méter volt a szintesés kelet felé, (3. kép) ami megfelel a polgárváros terepviszonyairól korábban kialakult képnek.⁹ A jelenlegi feltárások alapján úgy tűnik, hogy a fürdőszárny tömbje zömmel a felső teraszt vette igénybe, és csak keleti, az udvarhoz csatlakozó zárófal mélyült a lejtős részbe. Így az támfalként is szolgált, s ezért mélyebben alapozták és megkettőzték. Az udvar szintjét azonban már a mélyebb szinthez igazítva vágták a lejtős részbe. A két szint között az átjárást valószínűleg lépcsővel biztosították.¹⁰ A terepesés áthidalása nemcsak az egykori építők munkáját nehezítette meg, hanem a régészeknek is feladta a leckét. Az egykor a teraszon álló épületrészek omladéka ugyanis természetes módon a mélyebb, keleti udvar felé dőlt, magával sodorva a korábbi periódusokhoz tartozó leleteket is. A rétegek keveredését és az épület omlását elősegítette, hogy a támfalként szolgáló falazatot egy szakaszon kiszedték. A feltárások alapján legalább két-három nagyobb omlás történt a területen. (4. kép) Ehhez járult még az újkori bolygatás is, amikor felette az egykori kocsmá épületét, – ami később levante lőtérként, majd MHSZ épületként, jelenleg restaurátor műhelyként

¹ Legutóbb összefoglalóan és további irodalommal: PÓCZY-ZSIDI 2003. 63–79, illetve a polgárváros tekintetében: ZSIDI 2003a. 133–135.

² A vendégfogadóként meghatározott épület 1944–47. évi feltárásáról jelentés: SZILÁGYI 1950. 308., illetve NAGY T. 1948; NAGY T. 1973. 155.

³ A vendégfogadóhoz csatlakozó szárny feltárásáról előzetes jelentések: ZSIDI 1995. 44–48; ZSIDI-MAGYAR 2003. 69–85.

⁴ ZSIDI-MAGYAR 2003. 73, 4. kép

⁵ PÓCZY 2003. 285, 3. kép

⁶ ZSIDI 1995. 44–48.

⁷ ZSIDI-MAGYAR 2003. A feltárást és a helyreállítást a Nemzeti Örökség Program keretéből finanszírozhattuk, H. Vladár Ágnes műemléki tervei alapján és helyszíni művezetésével.

⁸ ZSIDI 2003b. 150–151.

⁹ ZSIDI 2002a. 23.

¹⁰ Lépcső alkalmazását dokumentálhattuk az épületen belül: ZSIDI 1995. 46.

üzemel – kialakították. Ezáltal a korábbi, egyirányú keleti lejtésen túl kialakult a terep északi irányú lejtése is. (3. kép) Miután a terület egyenletlenségeit a legújabb korban egyengetni kívánták, egy részét fekete salakkal töltötték ki. Ez az anyag került az újkori kevert sötétbarna humuszos rétegre, amely alatt következtek a világosabb, római kori omladékos rétegek.

Sajnos szóbanforgó leletünk az újkori kevert és a világosabb, omladékos réteg találkozásánál került elő, a területnek azon részén, mely egyaránt lejt kelet és északi irányban. Helyzete alapján még az épületen belül találtuk, de eredetileg a fürdőszármány e helytől délnyugatra eső részéről kerülhetett ide. A területről származó éremleletek¹¹ a 2. század második felétől a 4. század második feléig terjedő időszakot fogják át. A téglák közvetlen környezetéből származó kerámia anyag zöme 2.–3. századi töredékeket foglal magában, néhány 4. században is használt edénytípussal.¹² A leletek tehát egyfelől utalnak arra, hogy az épületet, amelyből származnak milyen időhatárok között használták, másfelől azonban, az első látásra egyedi datáló értékkel nem bíró leletünk hovatarozását, meglehetősen széles sávban teszik lehetővé.

A LELET

A fiatal férfi képmását (5., 6. kép) téglák (feltehetőleg peremes téglák, *tegula*) még puha anyagába karcolták. A később kiegészített téglának csak töredéke maradt ránk.¹³ A 8,9 cm×8,8 cm-es nagyságú töredék eredeti vastagsága nem állapítható meg, miután a kompozíciót viselő tárgy „hátoldalának” maradék felülete több ütéstől teljesen lepattogzott. Ezeknek az ütéseknél a kiindulópontját, eredőjét egyébként a nézeti oldalon, a töredék szélein azonosítani lehet. (7. kép) Egy sérülésnyom látszik a fejtetőnél, egy a jobb fül felett, egy másik a bal fülnél, a nyak és a bal váll találkozásánál, valamint kettő az alak jobboldalától kicsit távolabb, a korongfibula felett. A képmás, amely feltehetőleg egy nagyobb kép – a *tegula* méretét figyelembe véve – akár több alakos kompozíció része is lehetett, egyébként teljesen sértetlen volt. (8. kép) Mindössze két,

másodlagos égésnyomot figyelhetünk meg rajta, melyek azonban már a tárgyat jelenlegi, töredékes formájában érték. A hátoldal állapota és az ütésnyomok alapján elképzelhető, hogy a képmást eredeti, rögzített helyéről távolították el, vigyázva, hogy annak lényegi elemei (arc, fibula) töredékesen is megmaradjanak.

Az alakot a száradófélben lévő – bőrkevény – agyagba karcolta készítője, akit az elkészült munka színvonalára alapján akár mesternek is nevezhetünk. Az ovális arcot szokatlanul nagy, előretékintő szemek uralják a hosszan ívelt szemöldök alatt, melynek vonalát az orral együtt rajzolta meg a mester. Az arc további jellegzetessége a húsos orrcimpa és a duzzadt ajkak, valamint a szigorú fürtökben a homlokba fésült haj. Az arc csupasz, azonban az áll köré, a két fül között, körszakállra utaló vonalakat karcolt a készítő. A jobb vállon koncentrikus körökből kialakított hatalmas korongfibula, amely a köpenyt fogta össze. A köpeny széle ferdén felfelé húzódik az arc irányába, s ahol a nyak vonalával találkozik újabb vonal indul ki belőle.

A mester eszköze kihegyezett fapálca lehetett, melyeknek egyenetlen felületét a vájatokban mutatkozó nyomok jelzik. „A rajzeszközt mélyebbre és kevésbé mélyre nyomva használta, valamint felváltva merőlegesen és döntve, annak érdekében, hogy minél jobban érzékeltesse síkban a plasztikát.”¹⁴ (9. kép) A haj, a szakáll, a szem és a száj vonalai a legvékonyabbak, „könnyűek”, amit úgy ért el, hogy a kúpos végű eszközt csak kissé nyomta az anyagba, sekély nyomot hagyva. A fejtető vonalát, a szemöldököt és az orrot, valamint a fibulát és a köpeny szélét vastagabb nyommal, mélyebben véste a puha agyagba. A legmélyebb és így a legvastagabb vonalakat a nyak, illetve a fülek kialakításánál alkalmazta, valamint a bal vállnál, a nyak és a köpeny találkozásánál kiinduló tárgy ábrázolásánál. A rajzeszközt a téglák felületére általában merőlegesen tartotta, kivétel ezalól a szakáll, a szemöldök, az orr, a szemek alja, a fül környéke és a száj sarka.

Biztos kéz kellett ahhoz, hogy puha agyagba rajzolva az alakot, ne hibázzék a mester. Talán egyetlen ponton tudjuk hibán érni, és ez a szakáll. (10. kép) Jól látszik, hogy a rajzolásnál a jobb fül alól elindulva húzta a lendületes vonalakat az arcél jelző ív alatt, majd „kiesett a ritmusból”, s a szakáll jelzése a bal fülnél már alig látható. Az arcél vonala felett sem volt sikeresebb a szakáll jelzése, mely itt mindössze három vonalkából áll. A szakállal való próbálkozás után, végül korrekciós vonalakkal kellett újra megrajzolni a korábban már bekarcolt arcélt.

¹¹ A területről az alábbi római kori érmek kerültek elő: egy *Marcus Aurelius* vagy *Verus* as, Róma városi veret, 161–162. Vö. BMC 4. 854, egy *Septimius Severus* *denar*, keleti verdeből 194-ből, BMC 375, egy *Alexander Severus* *denar*, keleti verdeből, 222-ből, BMC 6. 1018, egy *Constans* *sisciai* verete 340–350 között, LRBC 2. 1147, valamint egy kopott meghatározhatatlan 4. századi kisbronz. Az érmek meghatározását Torbágyi Melindának köszönöm.

¹² A leletek feldolgozása jelenleg folyamatban van, közlésüket az 1992–1994. évi feltárásokkal együtt tervezzük.

¹³ Ltsz. 2002. 20. 1.

¹⁴ Csernus Erzsébet grafikus megfigyelése.

A szakáll kialakítását – más egyéb mellett – talán az is nehezítette, hogy elsősorban a mélyebb vonalak bekarcolásánál, azok szélén feltorlódott a fölöslegessé vált agyag, ami zavarta a kialakuló látványt. Mesterünk ezt a problémát is megoldotta, amint az a szemöldök, az orr, a fibula, a nyak, stb. esetében jól megfigyelhető. A fölösleges agyagot ugyanis ezekben az esetekben gondosan eltávolította, és a téglafelületét lesimította. A bal szemöldököt például az első, hibás vonal simításával tüntette el, majd ezt követően rajzolta újra. Feltűnő, hogy a szakáll esetében nem alkalmazta ezt a technikát.

A vonalak szuperpozíciójából következtethetünk a rajzolás menetére is.¹⁵ (11. kép) Először az arcélt rajzolta meg, feltehetőleg két ívből. Jól látszik a két kezdőpont, egyik a jobb fül alatt, a másik a hajnál. Majd a fejtető vonala, utána a nyak, valamint az arc további részei, a szemöldök és az orr, majd a szemek, végül a száj és a fül következett. A haj megrajzolása után került sor a kevésbé sikerült szakáll, majd a korrekciók után a köpeny, a fibula és a bal válltól induló vonal kialakítására. Az ábrázolás kétséget kizáróan gonddal elkészített, gyakorlott, ügyes kézre utaló munka, s hogy jó megfigyelő is volt készítője, azt az ábrázolás értelmezésénél láthatjuk majd.

A LELET ÉRTELMEZÉSE ÉS DATÁLÁSA

Leletünk minden kétséget kizárólag egyedi alkotás. A következőkben megkíséreljük sorra venni attribútuma(i)t, illetve az ábrázolás jellegzetességeit, hogy a kép készítésének korához és az ábrázolt személy kilétéhez közelebb kerülhessünk.

A jobb váll fölé hatalmasodó nagy korongfibula már első pillantásra jelzi, hogy nem mindennapi személy ábrázolásáról van szó. A korongfibula már a tetrarchia idejének ábrázolásain is megjelenik.¹⁶ A 4. század elejétől, I. Constantinus uralkodásától válik igazán hatalmi jelvényé, s viselése már császári kiváltság volt.¹⁷ Ezért joggal gondolhatunk arra, hogy téglánkon a korongfibula aránytalanul nagy mérete¹⁸ éppen az ábrázolt személy rangját

hangsúlyozza. A korongfibula használata nyomon követhető szerte a birodalomban egészen a 6.–7. századig az éremképeken,¹⁹ a szobrászati alkotásokon,²⁰ mozaik ábrázoláson,²¹ s egyéb iparművészeti alkotásokon is.²² A kiemelkedő művészeti alkotások mellett azonban ábrázolják hétköznapi tárgyakon is. Téglánk fibula ábrázolásához arányaiban és az ábrázolás jellegében egészen közel áll egy 4. század végi 5. század eleji afrikai mécses discussának reliédfíszé.²³ Ebben az esetben azonban az uralkodó a 4. század második felétől kedveltebb gyöngydiadémot viseli,²⁴ s az ábrázolás előképét egyértelműen az éremképek oldalra néző császár ábrázolásaiban kereshetjük. Közlebbi párhuzamként említhetjük a császári jelvény egy kiemelkedő darabját a szilágysomlyói II. kincsből. Az onyx-fibula az 5. század kerülhetett legkorábban császári ajándékként (kitüntetésként) használójához.²⁵ A korongfibula ábrázolása következetesen megjelenik a korszak császárokat ábrázoló pannoniai bronz kispasztikáin is.²⁶ Ugyanakkor a téglakarc jellegzetesen ifjú uralkodót ábrázol, a korongfibula használata alapján szóba jöhető időszakból pedig alig van ifjúként ábrázolható uralkodó egészen Constantinusig.²⁷

Téglakarcunkon a korongfibula a vállat borító köpenyt tartotta össze, mely szegélyének vonala, a jelenleg II. Valentinianusként számontartott mellkép²⁸ ábrázolásához hasonlóan jellegzetes ferde vonalban húzódik, átlósan takarva a nyakat. A bal vállnál a köpeny szélétől kiinduló vonal, mely egyébként a legmélyebben megrajzolt és ennek

¹⁹ Több példával a 4. századból: GARBSCH 1989. 34–45, illetve KÁDÁR 1987. 78.

²⁰ Pl. Magnentius márványszobra (350–353) ROSENHEIM 2000. 408.

²¹ Vö. a ravennai Iustinianus mozaik KISS-BERNHARD-WALCHER 1999. 29.

²² Pl. I. Theodosius ezüst díszpajzs KÁDÁR 1987. 11, illetve az ún. Barberini dyptichon Uo. 74.

²³ GARBSCH 1989. 84. kat. sz. 26. Az alakot ifjú férfi mellképeként határozza meg.

²⁴ GARBSCH 1989. 41.

²⁵ KISS-BERNHARD-WALCHER 1999. 27–28, 54.

²⁶ THOMAS 1986. 504, 509–510.

²⁷ A 3. század második felének császárai életük delén, vagy már azon túl jártak, amikor a trónra kerültek: Philippus Arabs 44 éves, Messius Decius 54 éves, Valerianus 60 éves, Gallienus 42 éves, Claudius Gothicus 49 éves, Aurelianus 56 éves, Tacitus 75 éves, Probus 44 éves. A tetrarchia császárai is csak valamivel voltak fiatalabbak: Diocletianus 39 éves, Maximianus 36 éves, Constantinus Chlorus 55 éves, Galerius 55 éves, amikor trónra kerül. Ez utóbbi császárok azonban már mind elmúlnak 50 évesek, amikor az ifjú Constantinus 34 évesen augusztusnak kiáltják ki. A téglarajzon ábrázolt férfi életkorának figyelembevételére Tóth Endre hívta fel figyelmemet, melyet ezúton köszönök.

²⁸ THOMAS 1986. 504–505, 508.

¹⁵ Ennél a pontnál szeretném megköszönni a tárgy rajzolását Csernus Erzsébetnek, aki nemcsak lerajzolta, hanem értő, művész-szemmel is vizsgálta az alkotást, s gondolatait megosztotta velem.

¹⁶ GARBSCH 1989. 58. illetve 69–70.

¹⁷ KISS-BERNHARD-WALCHER 1999. 28, 54.

¹⁸ Hekler A. azt írja a Nemzeti Múzeum szerint I. Constantinus ábrázoló aranyozott bronz mellképének nagy fibulájáról: „Művészileg az esetlenül nagy fibula mellképünkön kedvezőtlenül hat, viszont azonban jellemző megnyilatkozása a realisztikus érzéknek és pompaszeretetnek.” HEKLER 1913. 212. (A büsztöt ma II. Valentinianus portréjának tartják: THOMAS 1986. 504–505.)

következtében a legvastagabb is, enyhén ívelődik, ami talán arra utal, hogy a köpeny redőzetéhez tartozott.²⁹

Nem tagadható, hogy ábrázolásunknak portrészzerű vonásai vannak.³⁰ A szokatlanul nagy szemek, a szemek alatti jellegzetes redők,³¹ a hosszú ívelt szemöldök, a hosszú orr, valamint a húsos ajkak arányai a constantinusi ábrázolásokkal mutatnak rokonságot. (12. kép) A constantinusi stílus hellenizáló jellegére utal a szembogár kialakítása is,³² csakúgy mint alakunk jellegzetes homlokba fésült, szigorúan rendezett fürtökbe igazított hajviselete.

Ábrázolásunknak a Constantinus ház tagjaival való azonosítását azonban megzavarja a szakáll, amelynek megrajzolása láthatólag a mesternek is gondot okozott. Az éremképek alapján a tetrarchia császárai arcukat is beborító szakállt viseltek, míg a constantinusi fordulatot követően, az új stílust bevezető császár és utódainak arca csupasz volt. A 4. századi uralkodók közül csupán Licinius ábrázolásain,³³ valamint Iulianus Apostata éremképén³⁴ találkozunk az uralkodó következetesen szakállas ábrázolásával. Ugyanakkor a szakálltalan portrétípust megteremtő Constantinust ábrázoló éremképek között előfordul szakállas ábrázolás is.³⁵ Így az újonnan trónra került császárt a korábban megszokott portrétípussal láthatjuk egy korai érmén, ahol még a tetrarchia időszakának jellegzetes uralkodójaként ábrázolják, szakállal,³⁶ egy Siscia-

ában vert érmen pedig, ugyancsak uralkodásának korai szakaszában, szakállas éremképét alig lehet az akkori társuralkodó Licinius képmásától megkülönböztetni.³⁷

Constantinus és Licinius közös uralkodása (313–324 között) nemcsak az érmeiken vetítette egymásra, „mosta össze” a két uralkodót. A keresztényüldözés megszüntetéséről és a keresztény vallás elismeréséről szóló milánói *rescriptum*-ot két példányban állították ki, a két *augustus*, Constantinus és Licinius számára.³⁸ Később Licinius még ugyanabban az évben a keresztények számára hasonló toleráns intézkedést hozott Nikomédiában, a birodalom keleti felében,³⁹ így Liciniust Constantinussal együtt a keresztény vallás támogatójaként tarthatták számon. A fordulat kettőjük megítélésében 324 után következett be, mikor Licinius kikertült a hatalomból, és Constantinus egyeduralkodó lett.⁴⁰

A téglakarc kompozíciója arra utal, hogy mesterünk, aki minden valószínűség szerint a birodalom valamelyik nagyvárosának téglagyárában „fraghatta a széklábat”, nem éremképek alapján dolgozott.⁴¹ Az uralkodókat az éremképek túlnyomó többségén egyértelműen profilból ábrázolják. Constantinusról például csupán egyetlen háromnegyed profilból ábrázolt ezüst érme közismert, amely azonban a portré tekintetében nem túl sikerült, s emlékérem lévén amúgy is csak szűk körben válhatott ismertté.⁴² A téglarajz egyértelműen arra utal, hogy mestertünket az arcvonások tekintetében szobrászati alkotás, méghozzá nagyplasztika ihlette, és legfeljebb csak az ismétlődő attribútumok (pl. fibula) tekintetében fordulhatott az éremképekhez. Akár ebből is adódhatott jókezü, de alapvetően egyszerű mesterünk bizonytalansága, ami a szakállnak a kép egyéb részeihez képest ügyetlenebb kialakításához vezetett.

Talán sohasem tudjuk meg, hogy melyik uralkodót szándékozta ábrázolni eredetileg a mester,⁴³ de a stílusjegyeket, az uralkodói jelvény hangsúlyozását, valamint az ábrázolt uralkodó életkorát figy-

²⁹ Miután a teljes kompozíció nem ismert, nem zárhatjuk ki teljesen azt a lehetőséget sem, hogy a vastag vonal egy különálló, esetleg az alak által tartott tárgyhoz tartozik. Ez esetben további hatalmi jelvény, pl. jogar rúdja jöhet szóba, ami az éremképeken ugyancsak feltűnik, pl. I. Licinius érmein: GARBSCH 1989. 39.

³⁰ A császárábrázolások portré jellegéről, a hasonlóság következményéről: PEKÁRY 1985. 101–103.

³¹ A jellegzetes redők, melyeket a császár – szemmel láthatólag – anyjától, Helénától örökölt (STRONG 1926. 411–412.), megjelennek I. Constantinus Rómában felállított monumentális szobrán (STRONG 1926. 410.), de még a kis éremképeken is (GARBSCH 1989. 110–111, M145, M146).

³² A tetrarchia kori stílustól elfordulva Constantinus először a hellenisztikus hagyományokhoz nyúl vissza, majd 325 után az ikonszerű ábrázolások lesznek jellemzőek. GROSS–ALBENHAUSEN 1996. 177.

³³ I. Licinius portrék éremképeken: GARBSCH 1989. 38–41, illetve az ún. Licinius kori ezüstkincs Licinius ábrázolásáról u.o. 47–68.

³⁴ GARBSCH 1989. 106. M143.

³⁵ Constantinus szakállával kapcsolatos bizonytalanság egyébként nem példa nélkül álló, más korszakban is előfordul. Ezt támasztja alá Marcus Aurelius capitoliumi bronz szobrának csodával határos megmeneküléséről szóló történet is. A közismerten szakállas császár szobrát az mentette meg a beolvasztástól, hogy benne Nagy Konstantint, a kereszténység védelmezőjét tisztelték. MARÁZ 1997. 8.; MARC AUREL 2004. 125.

³⁶ GARBSCH 1989

³⁷ Alighanem magyarázat a hasonlóságra, hogy Siscia a társuralkodó Licinius fennhatósága alá tartozott: i. m. 35, M36.

³⁸ DARKÓ 1977. 27.

³⁹ JONES 1964. 80–81.; DARKÓ 1977. 27.

⁴⁰ JONES 1964. 82–83.

⁴¹ Gross–Albenhausen mutat rá arra, hogy az éremképek oly kicsik voltak, hogy szabad szemmel pontos rajzolatot mintául venni róluk szinte lehetetlen volt. GROSS–ALBENHAUSEN 1996. 176.

⁴² GARBSCH 1989. 110, M145.

⁴³ A korszakban a portrészerezés sokszor felülírta az ideálhoz való ragaszkodás. Számos, egyszerű téglarajzunknál kidolgozottabb, magasabb művészi fokon álló alkotás esetében sem jut nyugvópontra a kutatás az ábrázolt személyt illetően: pl. GARBSCH 1989. 26. 4. sz. uralkodói márvány portré esetében Constantinus, a Constantinus dinasztia valamelyik uralkodója, végül Constans került szóba. Vö. PEKÁRY 1985. 101–103.

elembevéve, talán nem állunk messze a valóságtól, ha úgy véljük, hogy téglarajzunk az I. Constantinus által életrehívott stílus korai szakaszában, leghamarabb a 4. század második évtizedében, de még a század közepe előtt készülhetett. Az attributumok, a hajviselet, az arcberendezés Constantinus stílust-teremtő ábrázolásaira utal.

A constantinusi fordulat nemcsak a császár, a mindenkori uralkodó ábrázolását változtatta meg, hanem megváltozott a császárkultusz tartalma is.⁴⁴ Nem kétséges, hogy a téglán egy hatalmat képviselő uralkodót kívántak ábrázolni, aki azonban ezt a hatalmat, az átszellemült arc szerint, istentől kapta. Ilyen módon az uralkodó ábrázolása nemcsak a hatalom, hanem Krisztus jelképe is. Mint ahogy ez fordítva is érvényes: a krisztusmonogram nemcsak a keresztények szimbóluma volt, hanem a császár jelképeként a pogányok is tisztelték, s csak a 4. század végétől vált egyértelműen kizárólagos vallási jelképpé.⁴⁵ Az uralkodó ábrázolása tehát vallási tartalmat is hordozott.

A LELET TOPOGRÁFIAI ÉS TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Eddig a téglarajz készítésével, annak hátterével foglalkoztunk. A tárgy készítője és használója, illetve a készítési hely és a használati hely azonban nem feltétlenül azonos. A kép bekarcolása a téglapuha anyagába ugyanis a téglagyártási helyén kellett történnék, elsősorban a technológiai folyamat miatt. A tárgyat pedig valószínűleg felhasználási helyén, illetve annak közelében, az aquincumi polgárvárosban találtuk. Helyi téglagyártás a szóhajóhető időszakban a lelőhelyhez legközelebb az aquincumi katonaváros délnyugati peremén folyt.⁴⁶ Kézenfekvőnek látszana tehát téglánkat innen származtatni, azonban erre semmilyen közvetlen vagy közvetett bizonyítékunk nincs.⁴⁷ A tárgy aquincumi gyártásának jelenleg legalább annyi esélye van, mint annak, hogy téglánk máshonnan származik.⁴⁸

Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy annak ellenére, hogy a későrómai kori téglakarcok száma Pannoniában viszonylag magas,⁴⁹ darabunkat mégsem sorolhatjuk minden tekintetben közéjük. Az

ókeresztény tartalmú pannoniai darabok lelőhelyüket tekintve többnyire későrómai kori temetőkből kerültek elő.⁵⁰ Ha a figurális ábrázolásokat tekintjük is, darabunk teljesen elüt a többi pannoniai téglakarctól, részben technikájában, részben művészi színvonalában. A korábban előkerült téglakarcok esetlegesek,⁵¹ egy részük oktatási célú,⁵² a figurális darabok többségükben graffitik részeinek tekinthetők, egyik-másik félreérthetetlenül gúnykép.⁵³ Ki kell emelnünk az ábrázolások közül az intercisai délkeleti későrómai temető egyik tégláját, mely feliratán a 293–305 között uralkodó tetrarchia három császárát: Diocletianust, Maximianust és Constantinus caesart említi. A felirat illusztrálásaként ügyetlenül felrajzolt ábrákon azonban már csak a két előző, a keresztényüldözésről ismert augustust ábrázolták, ami jelzi az ábrázolás politikai élet.⁵⁴ Közel azonos technikájú aquincumi képünk ugyancsak az uralkodót választotta témájául. Azonban stílusa, átgondolt kompozíciója és az ábrázolás portrészerűsége a készítő ügyességét és jó megfigyelőképességét jelzi, ugyanakkor a megrendelő, felhasználó igényeit is minden bizonnyal tükrözi.

Az Aquincumból származó eddigi egyetlen jelentősebb téglakarc⁵⁵ sem segít a képünk felhasználásának tekintetében. A feltehetőleg a 2. század elején gyártott falazótéglába karcolt, hét sorba foglalt két feliratot, a helytartói palota 3. század végén elpusztult maradványai között találták. A

⁵⁰ Ókeresztény emlékcsoportként említi: TÓTH 1994. 248. A pannoniai téglakarcok számos munkában szerepelnek: THOMAS 1982. 265, 7. kép, 262, 4, 5. kép, 281, 285, 31, 32, 33. kép; THOMAS 1986. 518–519.; INSTRUMENTA 1991. 128. kat. sz. 184, 185, 129. kat. sz. 186, 187, 168. kat. sz. 269, 169. kat. sz. 297, 297, 298, 299, 300, 177. kat. sz. 314, 178. kat. sz. 316, 317, 180. kat. sz. 318.; GÁSPÁR 2002. 240. 143. kép, 247. 170. kép, 253. 192. kép, 278, 284. kép, 279. 287, 288. kép, 284. 306. kép, 299. 356. kép, 301. 363. kép, 309. 386. kép. Közülük az ókeresztény tartalmú darabok gyűjteményes kiadása azonban, bár az elkészült kéziratra Thomas E. több helyen utal: THOMAS 1986. 44. l.; THOMAS 1982. 45. l., de hagyatékában az nem fellelhető (Tóth E. szóbeli tájékoztatását köszönöm).

⁵¹ A téglakarcokról általában WOLFF 1991. 257.

⁵² BILKEI 1979. 31, 33, 39; BILKEI 1983. 67–74.

⁵³ SOPRONI 1986. 186.

⁵⁴ VÁGÓ-BÓNA 1976. 184–185. Más véleményen van a téglával kapcsolatban Pekáry Tamás, aki szerint a császárábrázolásnak nincs ironikus tartalma, hisz ki mert volna karikatúrát rajzolni a császárról. Inkább olyasvalaki fejezte ki spontán módon lojalitását a császár iránt, akinek nem volt lehetősége, pénze, hogy szobrot emeltesse a császárnak (PEKÁRY 1985. 102–103.)

⁵⁵ SZILÁGYI 1954. 305–310. Az Aquincumi Múzeum téglarakatárának rendezése jelenleg folyamatban van, azonban eddig – néhány jelentéktelenebb graffititől eltekintve – figurális téglakarc egyelőre nem került elő. A tájékoztatást Havas Zoltánnak köszönöm.

⁴⁴ JONES 1964. 93–94.

⁴⁵ TÓTH 1994–1995. 139, TÓTH 2003. 110–116.

⁴⁶ FACSÁDY 1997. 14–17, FACSÁDY 2002. 19–20.

⁴⁷ Természettudományos vizsgálatokra egyelőre nem volt lehetőségünk.

⁴⁸ Ez utóbbi lehetőséget erősíthetik a tárgyon látható felszíni sérülések, melyek a rögzített kép központi részének tudatos eltávolítására utalnak, ezáltal a nagyméretű téglapuha nagyságú képecskévé alakult.

⁴⁹ Míg Nagy Lajos épphogy megemlíti ezt az emlékcsoportot (NAGY L. 1938. 105.), mára a nemzetközi kutatás is felfigyelt jelentőségére: UBL 1982. 329.

pogány eredetű, de a keresztények által is átvett Rotas-formula megfejtése sok feladatot ad még a kutatóknak.⁵⁶ Az aquincumi ún. Rotas-tégla jelen ismereteink alapján pogány környezetből került elő, köztudott azonban, hogy a varázsszöveg keresztény vallási környezetben is továbbélt.⁵⁷

Közelebb visz azonban téglánk aquincumi felhasználásának értelmezéséhez, ha előkerülési helyének, az aquincumi polgárvárosnak a 4. század első felére jellemző állapotát és vallási viszonyait tekintjük át. A 4. század első harmadában Aquincum település szerkezete jelentős változáson ment át. Minthogy Aquincum történetében és topográfiájában szinte minden számottevő változás a katonasággal függött össze, most is itt kell keresnünk a kiindulópontot, amelyet ebben az időszakban, a korábbi legiótáborból keletre létesített, az új védelmi stratégia igényeinek is megfelelő későrómai erőd megépítése jelentett.⁵⁸ Ennek az építkezésnek a hatása nem hagyhatta érintetlenül a polgárvárost sem, ahol a város védműinek megerősítéséről, így az északi városfal átalakításáról vannak adataink ugyanebben az időszakban.⁵⁹

Ugyanakkor a 4. század első évtizedeitől kezdődően megfigyelhető, hogy a határmenti városok, mint amilyen Aquincum is volt, fokozatosan elveszítik tényleges önállóságukat, s az önkormányzatok névlegesen működnek. Részben ez lehetett az oka annak, hogy a városi önkormányzat működéséről Aquincumból az utolsó felirat 307-ből származik.⁶⁰ Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a városok vezető testületének összetételében és a szertartások rendjében is változások mentek végbe, mely változások egybeesnek a keleti származású népcsoportok egyre nagyobb arányú megjelenésével.⁶¹

A városi önkormányzat szertartásrendjének nyomkövethető átalakulása mögött vallási változások is meghúzódhatnak. „az ősi, politeisztikus augurációt ... legkorábban 325 után, még I. Constantinus alatt, legkésőbb II. Constantius idejében szüntették meg a városi tanácsüléseken. Ekkor már nem túrték a

hivatalokban a többségre jutott keresztény városi tanácsosok a hitüket sértő 'pogány' szertartásokat".⁶² Ez a megállapítás talán egybevág azzal a megfigyeléssel, hogy a polgárváros forumon álló nagyszentélyt keresztény kultushellyé alakították át, ami a korábban ott álló pogány szobrok összetörésével is járt.⁶³

Kétségtelen, hogy a terjedő kereszténységnek Mithras kultusza jelentette Aquincumban is a legnagyobb konkurrenciát. A 4. század elején a feltárt Mithras szentélyek közül – jelenlegi ismereteink szerint – már csak a polgárváros déli részén álló, ún. Symphorus mithraeum működött,⁶⁴ amelynek éppen szomszédságában került elő téglakarcunk. Ez a tény összhangban áll azzal a feltevéssel, hogy az aquincumi polgárvárosban a keresztény közösségeket a mithraeumok szomszédságában kell keresni,⁶⁵ ami egyúttal ábrázolásunk rendeltetésének keresztény háttérét is erősíteni látszik. Leletünk fényében a szóbanforgó mithraeum pusztulásának időpontjáról kialakult véleményt is érdemes áttekinteni.⁶⁶ Nagy Tibor a feltárásról szóló első jelentésében utal a mithraeumban végzett néhány, a 4. század elejéhez köthető átalakításról, mely után újabb építésről nem tudósít. Ugyanitt említi a legfelső, 4. századi rétegből származó cikáda fibulát, melynek korát a 4. század végére helyezte,⁶⁷ s ennek megfelelően a mithraeum használatát is a 4. század végéig feltételezte.⁶⁸ A mithraeum pusztulásának keltezésére még egyszer visszatér, egy német nyelvű előadásában, ahol kifejti, hogy a mithraeum berendezésének összetörésére és a kultusszal való leszámolásra csak a 4. század utolsó harmadában kerülhetett sor, amikor a keresztény vallás Aquincumban is megerősödött.⁶⁹ Ennek közvetlen régészeti bizonyítékeként a közeli ókeresztény kettős bazilika megépítését említi, a 4. század második felében.

⁶² PÓCZY 1998. 65.

⁶³ PÓCZY 1980. 104, 156. lj.

⁶⁴ NAGY T. 1943. 389.

⁶⁵ GÁSPÁR 2002. 30–33.

⁶⁶ A Mithras szentélyek pusztulási ideje alapján a kultusz fokozatosan szorult háttérbe a 4. század folyamán: aquincumi mithraeumok összefoglalóan: TOPÁL 2001. 269–270, a római kori Ausztria területén: GASSNER-JILEK 2002. 260–262. Sok mithraeum esetében azonban a pusztulási idő pontosabb meghatározását a lelőköri körülmények nem teszik lehetővé: pl. az Aquincumhoz közeli Sárkeszi esetében (NAGY T. 1950. 90.)

⁶⁷ NAGY T. 1943. 389. A késő római kori cikáda fibulák használatának idejét a kutatás ma már a 3.–4. századra, tehát valamivel korábbra helyezi: CSONTOS 2003. 105.

⁶⁸ NAGY L. 1942. 433, a datálást átvette TOPÁL 2001. 270.

⁶⁹ Nagy Tibor hagyatéka, BTM Adattár: Das neu entdeckte Mithraeum v. Aquincum. Vortrag, gehalten in dem klassisch-archaeologischen Seminar am 15. IX. 1941. Gépelt kézirat 35–36. oldal.

⁵⁶ A szöveg értelmezése ma is élénken foglalkoztatja a kutatókat: ENGEMANN 1972. 167, MAYER-VELAZA 2000. 613–620, és nemcsak a régészeket, epigráfusokat: DOMENICANO-HARGITTAI 2002. 47–49.

⁵⁷ SZILÁGYI 1954. 308, Nagy Tibor hagyatékban a Mithras emlékekről szóló dokumentumok között került elő egy boríték, melyben Nagy Tibor a Rotas-feliratra vonatkozó adatait gyűjtötte. A borítékon kívül ez állt: „Rómával szembeni 'geistiger Widerstand' Aquincumban”.

⁵⁸ NÉMETH 2003. 61–62.

⁵⁹ PÓCZY 1964. 68. Valószínűleg ebben az időszakban kerül sor az északi városkapu átalakítására: ZSIDI 1990. 156.

⁶⁰ NAGY T. 1973. 129.

⁶¹ PÓCZY 1998. 64–65.

A bazilika építésének időpontja a régészeti megfigyelések és a leletek hiányában jelenleg azonban nem rekonstruálható.⁷⁰ Ugyanakkor a pannoniai és az aquincumi kereszténység történetére vonatkozó újabb kutatások a keresztény közösségek megjelenését már korábbi időszakban feltételezik, s megerősödését már a constantinusi idősakkal hozzák összefüggésbe.⁷¹ Új leletünk fényében tehát nem

zárhatjuk ki, hogy a Symphorus mithraeum kultikus berendezésének összetörése és ezzel egyidejűleg a kultusz gyakorlásának megszűnése már a 4. század közepe körül megtörtént,⁷² amikor a szentély közelében álló épületben egy, a keresztényeket pártoló császárt tisztelő közösség élt. Az azonban, hogy ez a közösség tartott-e itt – immár hivatalosan is engedélyezett – összejöveteleket, egyelőre kérdés marad.

⁷⁰ A kettős bazilika alaprajzát publikáló Nagy Lajos leírja, hogy az épületből származó leletek nem maradtak meg, s a datálásról is csak annyit enged meg, hogy ez a bazilikatípus a 4. század elején terjedt el: NAGY 1940. 253. A datálással kapcsolatos kételyeit hangsúlyozza GÁSPÁR 2002. 20–21.

⁷¹ TÓTH 1994. 244–245.; PÓCZY 2000. 9–10; GÁSPÁR 2002. 33.

⁷² Sajnos a 2001-ben, a korábbi kutatási felületen végzett hitelesítő feltárások (ZSIDI 2002b. 38–48.) éppen a késői rétegek tekintetében nem hozhattak látványos eredményeket. Azonban a visszatöltött földből származó leletanyag, valamint a régi feltárás leleteinek újraértékelése (legutóbb a szentélyből származó bronztárgyak egy részének újraértékelése történt meg PÓCZY 1991. 45–56.), kiegészítve a Nagy Tibor hagyatékban fellelhető eddig ismeretlen adatokkal, több támpontot nyújthatnak a polgárváros 4. századi vallási és társadalmi viszonyaira.

IRODALOMJEGYZÉK

- BILKEI 1979
BILKEI, Irén: Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns. Alba Regia 17. (1979), p. 23–48.
- BILKEI 1983
BILKEI, Irén: Schulunterricht und Bildungswesen in der römischen Provinz Pannonien. Alba Regia 20. (1983), p. 67–74.
- CSONTOS 2003
CSONTOS, Katalin: Cicada brooches on Pannonian stone monuments. In: *Pannonica Provincialia et Archaeologia* (Hrsg. Á. Szabó/ E. Tóth). Bp., 2003. p. 103–112. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. 1.)
- DARKÓ 1977
DARKÓ J.: Császárímádó Róma – képromboló Bizánc. Bp., 1977.
- DOMENICANO–HARGITTAI 2002
DOMENICANO, A. – HARGITTAI, I.: More on the ROTAS Magic Square. *The Mathematical Tourist*. New York, 2002. p. 47–49.
- ENGEMANN 1972
ENGEMANN, J.: Anmerkungen zu spätantiken Geräten des Alltagslebens mit christlichen Bildern, Symbolen und Inschriften. *Jahrbuch für Antike und Christentum*. 15. (1972), p. 154–173.
- FACSÁDY 1997
FACSÁDY Annamária: Ipari emlékek az aquincumi katonaváros délnyugati részén. *Aqfűz* 3. (1997), p. 14–17.
- FACSÁDY 2002
FACSÁDY Annamária: Feltárások az úgynevezett „helytartói villa” területén. *Aqfűz* 8. (2002), p. 15–20.
- GARBSCH 1989
GARBSCH, J. – OVERBECK, B.: Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. Einführung und Katalog. München, 1989.
- GASSNER–JILEK 2002
GASSNER, V. – JILEK, S. – LANDSTÄTTER, S.: Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich. (Hrsg. H. Wolfram) Wien, 2002.
- GÁSPÁR 2002
GÁSPÁR, Dorottya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of early Christian finds and sites from Hungary. BAR IS 1010. Oxford, 2002.
- GROSS–ALBENHAUSEN 1996
GROSS–ALBENHAUSEN, K.: Zur christlichen Selbstdarstellung Konstantins. *Klio* 78. (1996), p. 171–185.
- HEKLER 1913
HEKLER Antal: Római bronzemlékek a Nemzeti Múzeumban. *ArchÉrt* 23. (1913), p. 210–217.
- INSTRUMENTA 1991
INSTRUMENTA Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs, 1991.
- JONES 1964
JONES, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284–602*. Oxford, 1964.
- KÁDÁR 1987
KÁDÁR Zoltán: Bizánci művészet. Bp., 1987.
- KISS–BERNHARD–WALCHER 1999
KISS A. – BERNHARD–WALCHER, A.: Szilágysomlyó. A gepida királyok aranykincsei. Bp., 1999.
- MARÁZ 1997
MARÁZ Borbála: Marcus Aurelius bronz császárportré a római kori Lugioból. Pécs, 1997.
- MARC AUREL 2004
Marc Aurel und Carnuntum. (Hrsg. F. Humer) Bad Deutsch-Altenburg, 2004.
- MAYER–VELAZA 2000
MAYER, M. – VELAZA, J.: *Versus reciproci y cuadrado mágico: la teja de Aquincum*. *Miscellanea Epigrafica in onore di Lidio Gasperini* (cura di G. Paci) Roma, 2000. p. 613–620.
- NAGY L. 1939
NAGY Lajos: Pannonia Sacra. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján* 1. Bp., 1938. p. 31–148.
- NAGY L. 1940
NAGY Lajos: Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. *ArchÉrt* 3. (1940), p. 246–255.
- NAGY T. 1942
NAGY Tibor: Vallási élet Aquincumban. In: *Budapest története. Budapest az ókorban* 2. (Szerk. Szendy K.) Bp., 1942. p. 386–463.
- NAGY T. 1943
NAGY Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. *BudRég* 13. (1943), p. 360–399.

- NAGY T. 1948 NAGY Tibor: Az aquincumi vendégfogadó. A modern szállodák egyik antik elődje Aquincumban. *Építészet* (1948), p. 121-122.
- NAGY T. 1950 NAGY Tibor: A sárkeszi mithraeum és az aquincumi Mithras emlékek. *BudRég* 15. (1950), p. 47-120.
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Római kor. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig 1.* (Szerk. Gerevich L.) Bp., 1973.
- NÉMETH 2003 NÉMETH, M.: Aquincum in der Kaiserzeit. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002.* (Szerk. Zsidi P.) *Aquincum Nostrum* II/2. 2003. p. 54-62.
- PEKÁRY 1985 PEKÁRY, Tamás: *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft.* Berlin, 1985.
- PÓCZY 1964 PÓCZY Klára: Aquincum a IV. században. *BudRég* 21. (1964), p. 55-77.
- PÓCZY 1980 PÓCZY Klára: *Közművek a római kori Magyarországon.* Budapest, 1980.
- PÓCZY 1991 PÓCZY Klára: Egy aquincumi pénzverde nyomában. (Auf der Spur nach einer Münze in Aquincum). *BudRég* 28. (1991), p. 45-56.
- PÓCZY 1998 PÓCZY Klára: A pannóniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága. *BudRég* 32. (1998), p. 59-75.
- PÓCZY 2000 PÓCZY Klára: Aquincum és a kereszténység-történeti és topográfiai keret. In: *Ókeresztény emlékek Aquincumban* (Szerk. Zsidi P.) Bp., 2000. p. 7-11.
- PÓCZY 2003 PÓCZY Klára: Das Christentum. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002.* (Szerk. Zsidi P.) *Aquincum Nostrum* II/2. Bp., 2003. p. 284-290.
- PÓCZY-ZSIDI 2003 PÓCZY, Klára - ZSIDI, Paula: Zur Frage der Kontinuität in Aquincum. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002.* (Szerk. Zsidi P.) *Aquincum Nostrum* II/2. Bp., 2003. p. 63-69.
- ROSENHEIM 2000 Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern. ROSENHEIM, 2000.
- SOPRONI 1986 SOPRONI, Sándor: Marinianus Ursicinus magister. *FolArch* 38. (1986), p. 183-196.
- STRONG 1926 STRONG, E.: *La Scultura Romana da Augusto a Constantino.* Firenze, 1926.
- SZILÁGYI 1950 SZILÁGYI János: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945-1948. évek folyamán. *BudRég* 15. (1950), p. 303-321.
- SZILÁGYI 1954 SZILÁGYI János: Ein Ziegelstein mit Zauberformel aus dem Palast des Statthalters in Aquincum. *ActaAntHung* 2. (1954), p. 305-310.
- THOMAS 1982 THOMAS, Edit: Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde. In: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung.* Linz, 1982. 255-293.
- THOMAS 1986 THOMAS, Edit: Spätantike und frühchristliche Charakterköpfe aus Pannonien. *Klio* 68 (1986) 501-541.
- TOPÁL 2001 TOPÁL, Judit: Mithras Denkmäler von Aquincum. *Archaeologia Poetovionensis* (2002), p. 269-274.
- TÓTH 1994 TÓTH, Endre: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: *Das Christentum im Bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert* (Hrsg. E. Boshof, H. Wolff) Köln-Weimar-Wien, 1994. p. 241.-272.
- TÓTH 1994-1995 TÓTH, Endre: A kismákfai ezüsttálka. *CommArchHung* (1994-1995), p. 117-151.

- TÓTH 2003 TÓTH, Endre: A pécsi ókeresztény sírépületek eredete és jelképei. Pécs, 2003. p. 110–116. (Örökség füzetek 2.)
- UBL 1982 UBL, H.: Frühchristliches Österreich. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz, 1982. p. 295–336.
- VÁGÓ– BÓNA 1976 VÁGÓ, Eszter B. – BÓNA, István: Die Gräberfelder von Intercisa der spätrömische Südostfriedhof. Budapest, 1976.
- WOLFF 1991 WOLFF, H.: Die Graffiti im römischen Raetien. Specimina Nova (1991 [1992]), p. 255–269.
- ZSIDI 1990 ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében. CommArchHung (1990), p. 143–169.
- ZSIDI 1995 ZSIDI Paula: Római épület az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül, 1993–94. évi feltárás. Aqfűz 1. (1995), p. 44–48.
- ZSIDI 2002a ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és a Severusok korában. Budapest, 2002.
- ZSIDI 2002b ZSIDI Paula: Az aquincumi polgárváros ún. Symphorus mithraeumának hitelesítő feltárása. Aqfűz 8. (2002), p. 38–48.
- ZSIDI 2003c ZSIDI Paula: Die Zivilstadt von Aquincum. Baugeschichtliche Skizze der Zivilstadt. In: Forschungen in Aquincum 1969–2002. (Szerk. Zsidi P.) Aquincum Nostrum II/2. Bp., 2003. p. 127–135.
- ZSIDI 2003d ZSIDI Paula: Die Zivilstadt von Aquincum. Öffentliche Gebäude und Wohnhäuser ausserhalb das Stadtzentrum. In: Forschungen in Aquincum 1969–2002. (Szerk. Zsidi P.) Aquincum Nostrum II/2. Bp., 2003. p. 150–155.
- Zsidi–MAGYAR 2003 ZSIDI Paula – MAGYAR M.: Fürdőépület az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül. Aqfűz 9. (2003), p. 69– 85.

IMPERIAL PORTRAIT ON A BRICK FRAGMENT IN AQUINCUM

Among the abundant archaeological treasures of Aquincum the late roman period is only represented by a modest material. This is why the image carved into a brick found in the bath-wing of the inn (deversorium) standing outside the southern wall of the civil town of Aquincum in the course of the excavations in 2002 deserves special interest. The find was discovered within the building of the bath, but as the site is strongly drooping towards east and north, originally, it might have come from the part of the bath-wing laying to the south-west. Coin finds from the site cover the period from the second half of the 2nd century to the second half of the 4th century. The main bulk of pottery finds around the brick comprise pieces dating back to the 2nd and 3rd centuries, with some pottery types used in the 4th century.

The male portrait was scratched into the material of the brick (supposedly a brick with rim, a tegula) when it was still soft. The original thickness of the 8.9×8.8 cms fragment cannot be established because the remaining back side of the object had been broken off by several blows. The condition of the back side and the traces of blows suggest that the image had been removed from its original fixed place with care that the main elements (face and fibula) - though fragmentarily - would survive.

The instrument of the master could have been a sharpened wooden stick, the uneven surface of which can be seen on the inner sides of the scratches. A reliable hand was needed not to make a mistake when drawing into the soft clay. There may be one detail where some mistakes can be discovered: it is the beard the shaping of which is not so successful as compared to the other parts of the sketch. From the superposition of the lines the way of drawing can also be concluded. The depiction is obviously a work done thoughtfully by an experienced, skilful hand.

The round fibula rising well above the right shoulder suggests at the first sight that it is a depiction of not an everyday person. The round fibula was an attribute of power, an imperial privilege from the reign of Constantine I, the beginning of the 4th century onwards. The hair-style of our character scratched into the brick carries the features of the period of Constantine I. The carefully organized curls combed into the forehead, were bound down by a smooth band, by an anadem. It cannot be denied that the depiction has portrait-like features. The unusually large eyes, the characteristic

furrows under the eye, the long arched eyebrows, the long nose and the proportion of the thick lips bear similarities with Constantinian depictions.

However the identification of our depiction with any members of the House of Constantine is disturbed by the presence of the beard, which, obviously, caused difficulty to the master himself. As images on the coins witness, the Emperors of the tetrarchy used to wear beards entirely covering their faces, whereas after the turn of Constantine the face of the emperor introducing the new style and those of his descendants - with rare exceptions - are bare. Nevertheless, among images on the coins depicting Constantine, creating the the beard-less portrait-type, especially in the early period there are some portraits with beard, too. The uncertainty concerning the beard of the emperor is not unique, it is also known from other epochs. It can also be supported by the story of the almost miraculous escape of the bronze statue in the Capitol of Marcus Aurelius. The statue of the emperor known as having a beard was saved from melting because it was taken for Constantine the Great, the defender of Christianity.

The drawing on the brick definitely shows that concerning the features its master was inspired by a large-scale sculptural work, and it could only have been the recurring attributes, (fibula, anadem) where he turned to images on coins. The brick drawing could have been made in the early period of the style introduced by Constantine I, the earliest, in the second decade of the 4th century, but definitely before the middle of the century. It cannot be questioned that it was the emperor representing the power who was the object of the depiction, who had received his power - as his unworldly air of his look suggests - from God. Thus, the image of the emperor also had a religious content.

The maker and the owner of the object, the place of making and use are supposedly not identical. The nearest local brickmaking in Aquincum in the given period can be found on the south-western edge of the military town. It would be simple to originate our brick from there, but there are not any primary or secondary proofs. There is equal chance for the brick to come from Aquincum than to come from anywhere else.

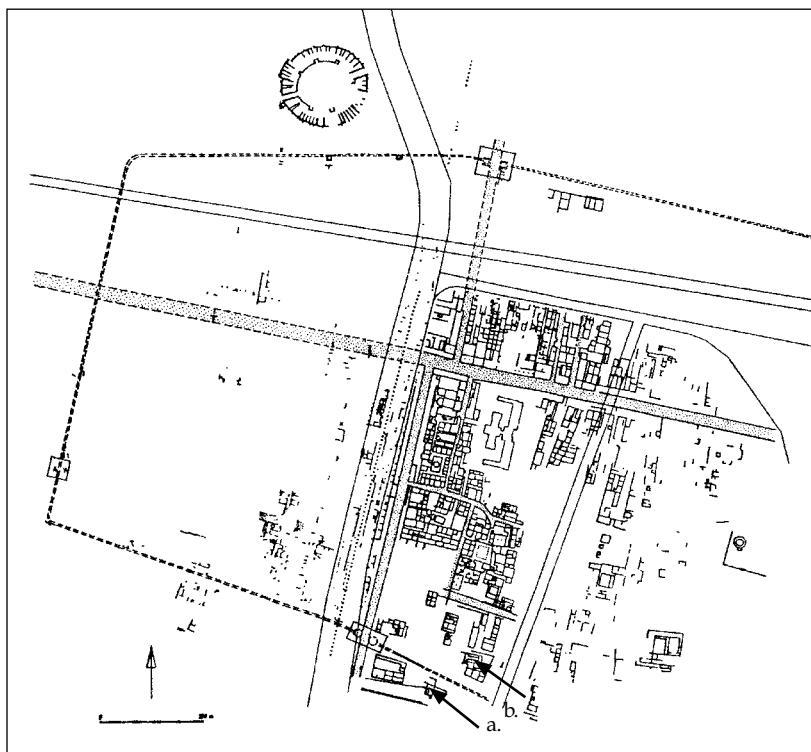
The number of brick scratches in Pannonia is relatively high. Regarding their finding site, Pannonian fragments with Christian content have come mainly from late Roman cemeteries. Our fragment,

however differs from the rest of Pannonian ones partly in its technique and in its artistic level and content. It is a brick from the late-Roman cemetery of the south-eastern cemetery of Intercisa that is closest to our one. Its inscription mentions three emperors of the tetrarchy reigning between 293 and 305: Diocletian, Maximian and Constantine. However, on the sketches drawn next to the inscription it was only the two earlier *augusti* depicted, known for their persecution of Christians, which shows light on the political implications of the drawing. Our depiction, too, made by an almost identical technique, has the ruler as its object. But its style, thoughtful composition, and the portrait-like presentation show the skill, and the perceptible eyes of its master and at the same time reflect on the needs of the owner, the user. So far there had been a single significant brick-sketch from Aquincum, from the ruins of the palace of the procurator destroyed at the end of the 3rd century. The deciphering of the originally pagan, so called *Rotas-formula*, taken up by Christians, too, provides experts with further tasks.

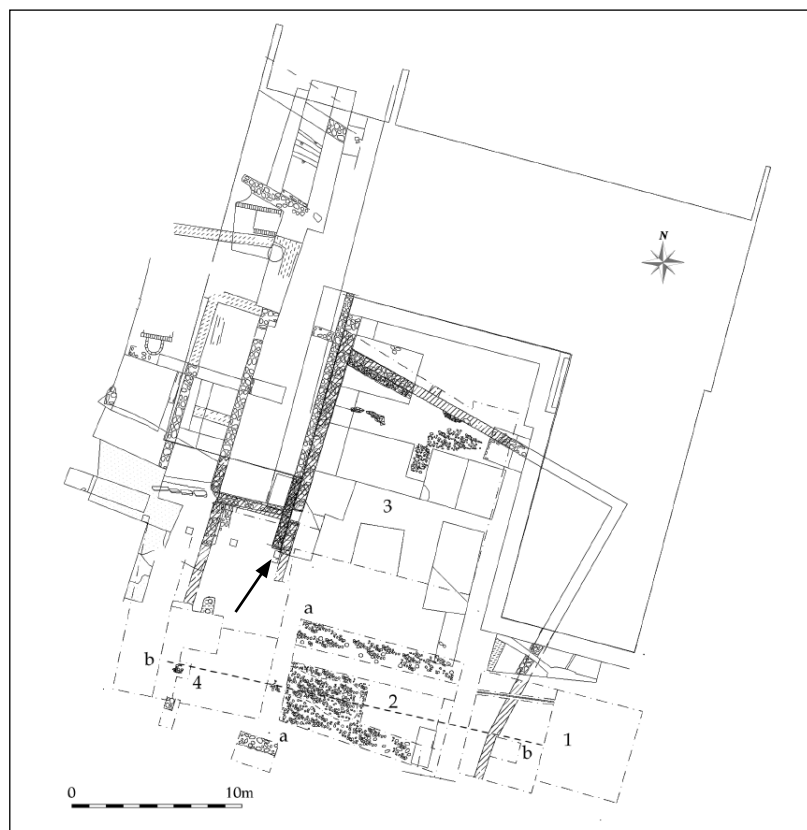
It is helpful in interpreting the use of our brick in Aquincum if we survey the characteristic features and religious state of the finding site, the civil town of Aquincum in the first half of the 4th century. It can be observed that there had been significant changes in the composition of the leadership of

the town and the order of religious rites, that coincide with the increasing appearance of groups of people of eastern descent. Behind the perceptible changes taking place in the order of rites of the local administration, religious changes were taking place. "The ancient, polytheist auguration after 325, still under Constantine I was abolished in the council board of the town. Christian councillors, becoming the majority in the offices did not endure any more pagan rites offending their faith"

There is no doubt that in Aquincum, too, the main competitor of the spreading Christianity in was the cult of Mithras. In the beginning of the 4th century it was only the Symphorus mithraeum on the southern side of the civil town that was still in use from among the Mithras shrines – in the neighbourhood of which our brick was found. This fact meets the supposition that christian communities in the civil town of Aquincum are to be found in the neighbourhood of the Mithraei. Thus, in the light of our new find it cannot be excluded that the demolishing of the cultic equipment of the Symphorus mithraeum and the cessation of the practices of the cult happened around the middle of the 4th century, when a building near the shrine was inhabited by a community honouring the emperor favouring Christians. The question, however, whether this community held – legally already permitted – meetings at the site, is still unsolved.

1. kép. Az aquincumi polgárváros: a. A vendégfogadóhoz tartozó fürdőépület, b. A Symphorus mithraeum

2. kép. A vendégfogadó fürdőszárnyának alaprajza az 1992–1994. évi és a 2002. évi feltárások alapján, a téglakarc előkerülési helyének jelölésével

3. kép. Terepviszonyok a vendégfogadóhoz tartozó fürdőépület területén.

4. kép. A 2002. évi feltárás területe az omladékrétegekkel, kelet felől

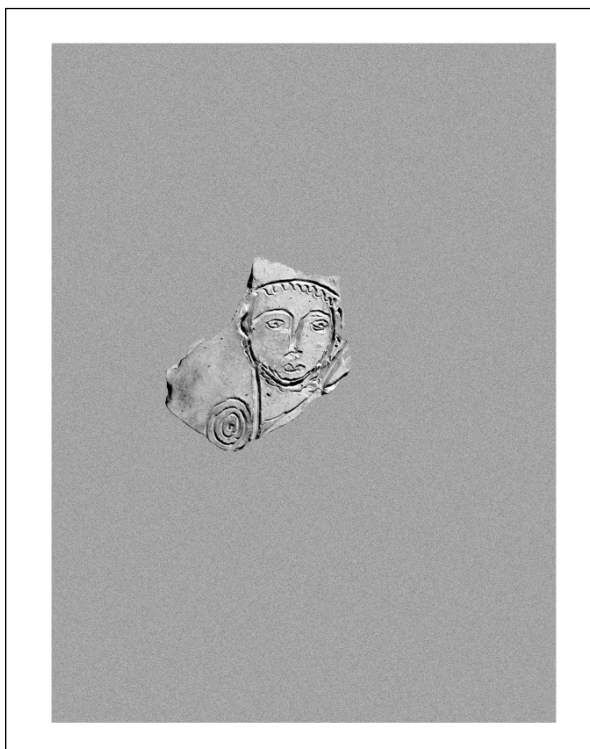
5. kép. Uralkodó képmását ábrázoló téglatöredék fotója

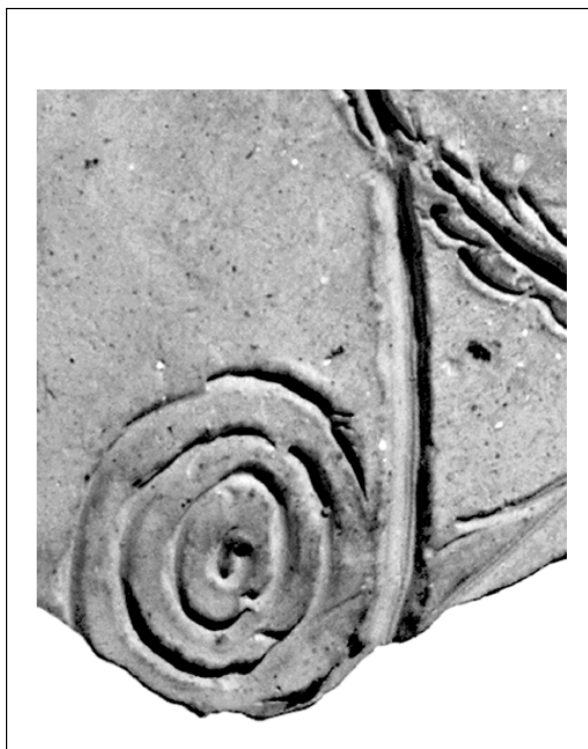
6. kép. Uralkodó képmását ábrázoló téglatöredék rajza

7. kép. A téglatöredék felületi sérülései

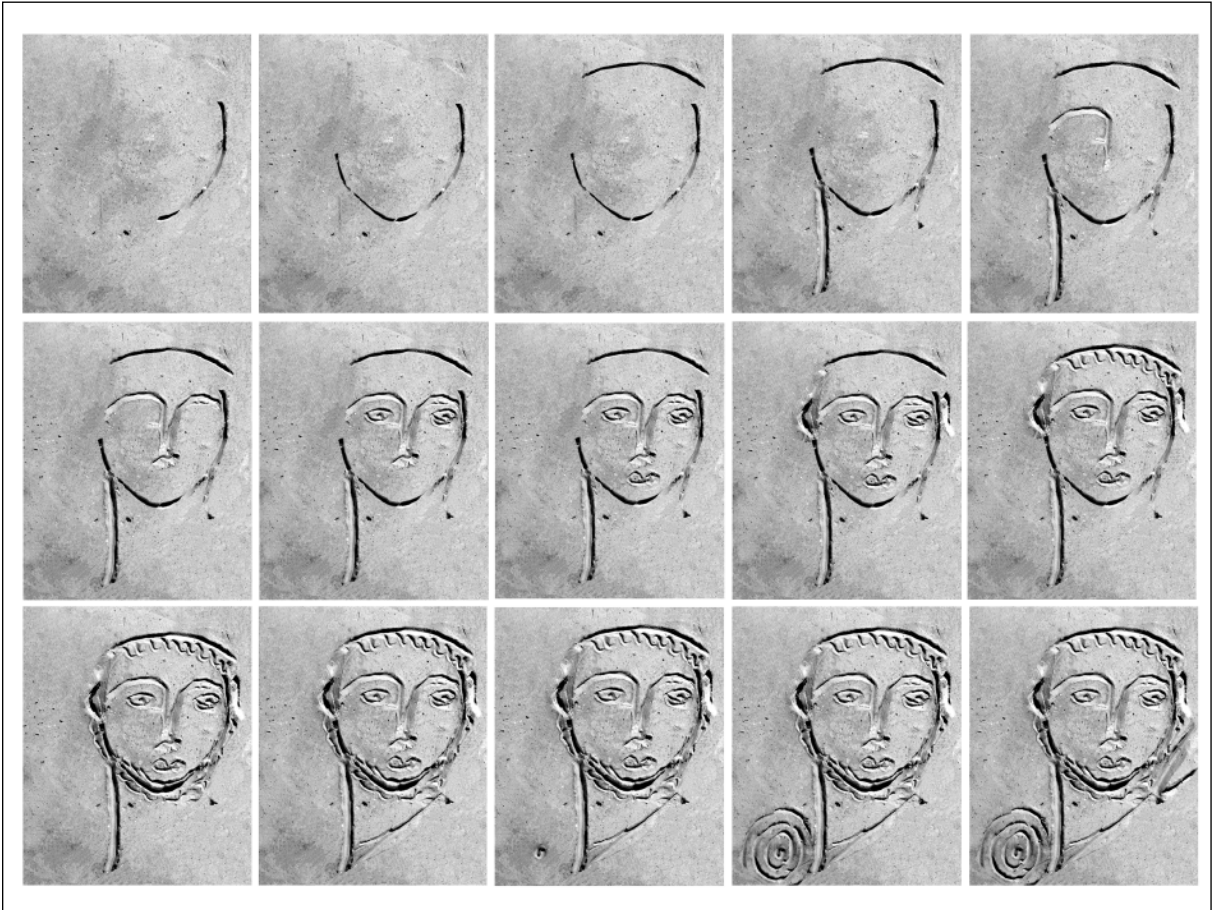
8. kép. A töredék aránya egy átlagos peremes téglá nagyságához

9. kép. Részletfotó a bekarcolt vonalak vágataiban mutatkozó eszköznymorról

10. kép. Részlet a szakállról

11. kép. Az „alkotás” rekonstruált menete

12. kép. A téglakarc és két Constantinus-kori császárportré arányai (a téglatöredék jobb oldalán I. Constantinus: Strong 1926. 410. alapján, baloldalon a Constans-ként meghatározott márványfej: Garbsch 1989. 26. alapján)